

ПРОБЛЕМИ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ

Івашев Євген Володимирович –
здобувач кафедри філософії права та
юридичної логіки Національної академії
внутрішніх справ

ВПЛИВ АКСІОЛОГІЇ ПРАВА НА РОЗВИТОК ТЕОРІЇ ПРАВ ЛЮДИНИ

Висвітлено вплив аксіології права на розвиток теорії прав людини. Доведено, що правова аксіологія є чинником розвитку теорії прав людини.

Ключові слова: філософія права; аксіологія права; правові цінності; суб'єкт права; права людини; теорія прав людини.

Освещено влияние аксиологии права на развитие теории прав человека. Доказано, что правовая аксиология является фактором развития теории прав человека.

Ключевые слова: философия права; аксиология права; правовые ценности; субъект права; права человека; теория прав человека.

The influence of values the right to development of the theory of human rights. We prove that the legal axiology is a factor of the theory of human rights.

Keywords: philosophy of law; axiology of law; the legal value; subject of law; human rights; human rights theory.

Розвиток аксіології як одного з напрямів філософської думки надав можливість досліджувати цінність права як найважливішого регулятора суспільних відносин. Застосування теорії цінностей у правознавстві пов'язане з необхідністю розв'язання низки теоретичних проблем [1, с. 325–337].

Проаналізувавши обрану для дослідження проблематику, можна дійти висновку про відсутність глибоких, усебічних досліджень цінностей у праві на пострадянських теренах. Свого часу Н. Неновські у цьому контексті зазначав: "Відсутність уваги до теоретичних питань оцінок у праві пояснюється низкою причин (переважно гносеологічних) загального та спеціального характеру. Зокрема, поширення серед юристів позитивістського мислення (нормативісти настільки вивичують

норму в праві, що вважають нормативність сутнісно-сисловою ознакою права, тобто ознакою, що робить право саме правом, а не чимось іншим). Позитивного, яке послаблює інтерес до всього, що веде за межу норми, веде до позаправових факторів (соціальних, психологічних, етичних) для пояснення права” [2, с. 138].

Мета нашого дослідження – висвітлення впливу аксіології права на розвиток теорії прав людини.

Питання ціннісного виміру в праві розглядали як українські, так і зарубіжні науковці. Зокрема, С. Алексєєв пропонує гуманістичне бачення права, що передбачає його “олюднення”, розглядає право як цінність, соціальне благо [3, с. 219–221], В. Нерсєсянц розуміє свободу, справедливість, рівність як специфічні правові цінності [4, с. 17–31]. Вітчизняні науковці також приділяли увагу питанням цінностей у праві, серед них – О. Бандура, А. Бачинін, Д. Гудима, О. Грищук, А. Козловський, М. Патеї-Братасюк та ін.

Отже, ціннісний підхід не може абстрагуватися від людини, адже він базується на її потребах та інтересах, що покладено в основу його оцінок. Аксіологічний підхід загалом уособлює ставлення людини до об’єктивного предмета оцінки, до певного явища, вказуючи, як слід поставитися до цього явища, як його використати, якщо воно корисне, та уникнути – якщо шкідливе. Ціннісними критеріями у сфері права виступають його ідеали, в основі яких лежать визначені суспільні потреби, інтереси [2, с. 13]. “Цінності є фундаментальними властивостями культури. Право має орієнтуватись на природні цінності людини” [5; 6].

На думку В. Нерсєсянца, цінність належить до сфери цілей, смислів, значень, повинностей, нормативностей, формальності тощо – в її розрізненні (не обов’язково у вигляді кантіанського розриву) зі сферою емпірично сущого, фактичності та ін. [6], адже жодна правова система не може ефективно існувати без наявності основоположних цінностей права, що визнає більшість громадян.

Критерії цінності права в розвитку людської цивілізації зазнають змін у діапазоні від пріоритету цілісності та єдності суспільства до значення і свободи особистості. Незважаючи на те, що багато науковців (С. Алексєєв, В. Варчук, В. Графський, Д. Керімов, В. Кудрявцев, Л. Мамут, В. Нерсєсянц та ін.) досліджували ціннісний аспект права й держави, концептуальне переосмислення основ аксіології права залишається нереалізованим повною мірою [7, с. 23].

Проблеми цінностей досліджує теорія цінностей, або аксіологія (від грец. *αξία* – цінність та *λόγος* – слово, вчення), яка є одним з найбільш молодих розділів філософії. Певної самостійності й визначеності аксіологія набула наприкінці XIX – на початку XX століття. Це філософське вчення про природу цінностей, їх місце в реальності та про структуру ціннісного світу, тобто про зв’язки різних цінностей між собою, із соціальними та культурними факторами і структурою особистості [1, с. 325–337]. Метою аксіології є світоглядне осягнення предмета. Об’єктом наукового аналізу виступають реальні явища та процеси правової сфери, у яких виявляються ціннісні феномени.

Аксіологія права – нова, на думку С. Алексєєва, “...духовно-інтелектуальна форма висвітлення права” [8, с. 461]. Як специфічна сфера соціально-філософського знання, аксіологія права покликана пояснювати сутність права, його ціннісний зміст і призначення для суспільства загалом і окремої особистості, інтерпретувати право з позицій вищих цінностей і змісту людського життя, а також досліджувати певні ідеальні сутності (цінності) з позицій оптимальних вимог соціальної реальності, які є першоосновою права та його метою.

Цінності мають не тільки світоглядне та критичне значення, вони безпосередньо пов'язані з чинним правом, необхідні при тлумаченні та застосуванні права, зокрема, у випадках прогалин чи колізій правових норм [9, с. 5–14].

Правові цінності виступають передумовами входження особистості у сферу права. Засобом освоєння цінностей права людина набуває риси суб'єкта права, усвідомлює свої права, свободи та обов'язки. Дуалізм аксіосфери права сучасного суспільства визначається тим, що державно-правові цінності забезпечують цілісність і стабільність суспільства; а правові цінності громадян, насамперед, спрямовані на реалізацію індивідуальних прав та свобод. При цьому відбувається так зване коливання маятника ціннісних орієнтацій від державно-правових до індивідуальних цінностей свободи. Крайні точки вказаних ціннісних позицій загрожують стабільності соціальної системи [7, с. 41].

Цю позицію доповнює Н. Неновські, який зазначає, що аксіологічне вивчення права уможливорює встановити духовні аспекти права, ідеали, які воно відображає [2, с. 34], адже право забезпечує стабільний розвиток суспільства та особистості. Для цього воно запроваджує для соціального світу такі загальнолюдські цінності, як життя, гідність, власність, свобода, відповідальність, рівність, справедливість, які перетворюються на власні цінності права й посідають провідне місце у правовій аксіології.

Для легізму і загалом юридичного позитивізму характерним є нехтування правами людини і громадянина, апологія влади і гіпертрофія її нормотворчих можливостей, заперечення власне ціннісного значення права, відмінного від розсуду і цілей офіційної влади. У цьому сенсі легізм являє собою нормативне вираження авторитаризму. Пафос і устремління легізму – підпорядкування всіх владно-наказним правилам і принципам. При цьому, по суті, ігноруються як власне правові, так і інші гуманітарні та соціокультурні цінності. Тут всюди панує погляд на людину як на підлеглий об'єкт влади, а не вільну істоту.

В аксіологічному аспекті легізм, унаслідок ототожнення права й закону (позитивного права) та заперечення об'єктивних, не залежних від законодавця і закону, властивостей і характеристик права, відкидає власне правові цінності й визнає лише цінність закону (позитивного права). Причому визнана позитивістами “цінність” закону (позитивного права) насправді позбавлена власне ціннісного сенсу. Позитивістська “цінність” закону (позитивного права) – це його офіційна загальнообов'язковість, владна імперативність, а не його загальна значимість з будь-якої об'єктивної (не владно-наказової) основи [10].

Правові цінності, що формулюють теоретики права, позитивуються державою, створюють ідеальну модель права. Особистість, освоюючи ці цінності, робить їх мотивами своєї правової поведінки, утілюючи їх у реальну правову дійсність. Правові цінності, проникаючи в розум і душу особистості, об'єднують людську спільноту, дають людям можливість співіснувати [7].

Характерний у цьому контексті радикально-позитивістський підхід Кельзена, згідно з яким право цінне тільки як наказ, як норма. "Не можна стверджувати, – зазначає Кельзен, – що право не тільки являє собою норму (або розпорядження), але що воно також становить чи висловлює будь-яку цінність (таке твердження має сенс тільки при допущенні абсолютної божественної цінності). Адже право становить цінність тому, що воно є нормою..." [10, с. 139].

Правові цінності – це пережиті людьми та визначені культурою форми їх позитивного ставлення до правової системи суспільства, що зумовлюють вибір поведінки, відповідний цій системі, а також юридичну оцінку подій. Ціннісне ставлення в праві – складний, багаторівневий феномен, який визначається структурою правового життя і включає як первинні бажання й переваги у сфері права, так і усвідомлений і раціонально виражений вибір правової поведінки. Правові цінності обґрунтовуються з допомогою ціннісних критеріїв, які в процесі розвитку цивілізації зазнають змін у діапазоні від пріоритету суспільного блага до усвідомлення значущості й цінності особистості [7, с. 12–13].

Для природного (надзаконного, надзаконодавчого – Г. Радбрух) права важливими є етичні критерії цінності права. Цінним вважається лише те право, що відповідає етичним цінностям.

Питання цінностей завжди гостро постає в період їх зміни, зазіхання на них, їх втрати. Тому у світлі історичних подій I половини XX ст. в Європі активно починає обговорюватися тема цінності людського життя, гідності, свободи. Ціннісний фактор у структурі окремої особи виступає базовим елементом соціальної дії. Чи можемо ми стверджувати, що існують як основоположні людські цінності (такі, які не втрачають своєї актуальності в жодну епоху), так і такі, які стають керівними з огляду на певну історичну обставину? Слід зазначити, що ієрархії правових цінностей не є позаісторичними і тимчасовими категоріями. Кожна зміна суспільного устрою створює свої додаткові системи цінностей, трансформуючи старі. Хоча, одночасно, правові цінності самі по собі володіють абсолютністю, заданою цивілізаційним значенням права, яке виконує регулятивну і адаптивну функцію в соціумі [3, с. 3]. Аналогічної позиції дотримується і В. Бачинін, в його трактуванні цінності "мають абсолютний характер" [11, с. 325] і становлять систему з таких цінностей, як життя, особа, свобода, гідність, а увінчує їх над-абсолют – Бог. Таким чином, на засадах загальнолюдських цінностей формується набір основних загальнолюдських прав, а отже, і теорія прав людини.

Унаслідок післявоєнного "ренесансу" природного права сталася анти тоталітарна переінтерпретація природно-правових ідей та цінностей. Провідна роль представників природного права в правовій критиці тоталітаризму й тоталітарного законодавства, активне

розроблення з таких антитоталітарних (у тому числі з ліберально-демократичних) позицій проблем природних і невідчужуваних прав і свобод людини, цінності права, гідності особистості, правової держави тощо помітно підвищили престиж природно-правової ідеології в суспільній думці повенатії Європи, посилили її теоретичні позиції і практичний вплив у багатьох сферах політичного та правового життя (законодавство, правозастосовний процес, правосуддя тощо).

Виникнення юридично-аксіологічного підходу до вивчення правових проблем безпосередньо пов'язане з розвитком ідеї природного права, що передбачає існування права природного та позитивного (офіційно встановленого державою) [1, с. 336].

“Специфікою природно-правового чи юридичного праворозуміння є звернення його до ціннісного виміру, до вищих гуманістичних цінностей. Цінності природного права є універсальними і мають абсолютний характер, що є однією з найважливіших їх особливостей. Універсальність їх полягає в тому, що вони поширюються на всіх, незалежно від будь-яких ознак соціального, національного, професійного тощо плану. Вимоги й цінності природного права забезпечують суб'єкту права вищу правоту, якщо він діятиме відповідно до них, і навпаки, заперечення цих вимог, правил, цінностей у природно-правовій свідомості асоціюється зі зломом і руйнацією. Природно-правові цінності та вимоги однаково “працюють” в усіх сферах людського буття, поширюються на всі види життєдіяльності особистості, присутні в будь-якому часі та просторі” [12, с. 60].

Визнання та реалізація прав людини, формування громадянського суспільства, створення приватного права ґрунтуються не на загрозі застосування санкцій, а на вільному виборі людей, їх бажанні розв'язати свої проблеми, долучитися до загальнолюдських цінностей. Механізм неявного опору зовнішнім правовим принципам повинен ураховуватися в розробленні концепції правового виховання, що базується на загальних світоглядних морально-правових цінностях. Ми переконані, що в основу єдності моральності й права покладено одні й ті самі загальнолюдські цінності, цінності права і моралі – ті самі, які виступають загальнолюдськими цінностями.

Найповніше солідарність ціннісних підстав моралі й права втілюється в етико-правових конструкціях прав людини. Те саме виявляється у фактичному збігу деяких правових і моральних норм, які таким спільним регулюванням підкреслюють особливу значимість захищуваних цінностей. До них належать цінності життя, свободи, власності. У цих випадках моральні та правові норми виступають як взаємодоповнюючі цінності.

Культура, в основі якої лежать філософія, релігія та мистецтво, включає систему цінностей, програму діяльного розвитку й моральні ідеали, що є ядром культури та визначальними чинниками її еволюції. І одним з таких ідеалів у сучасному світі, який становить для нього цінність, є права людини – частина права, передумови якого закладено в природі людини (“людських універсальних”) та виражають одну з її біосоціальних програм – “потяг до права”, “заклик права”, перші ознаки яких стали вимальовуватися ще у співтоваристві “суспільних тварин” [13, с. 138].

П. Г. Виноградов зазначає, що вчення про права людини справили значний вплив на сучасні юридичні концепції і що самі вони, у свою чергу, були вибрані з умоглядних доктрин теорії природного права [14, с. 148]. Загальна ідея прав людини опирається на досвід грецької політичної філософії, на стоїцизм, а також на іудаїзм та християнство, які поставили людське створіння в центр усієї системи цінностей і тим самим сприяли пробудженню індивідуальної свідомості.

Теорія прав людини така ж жива і мінлива, як і сама людина, адже тут вона виступає одним з головних об'єктів дослідження. Правами людини, так званою людською гідністю, незалежно від релігії, громадянства, кольору шкіри чи статі, усі люди володіють з незалежних від них причин, тільки у зв'язку з тим, що вони люди.

Сьогодні права людини – це норми культури, моралі, релігії, філософії, політики сучасного суспільства. В ієрархії сучасних суспільних цінностей вони посідають вершину піраміди. Прийняття західної концепції прав людини означає цивілізованість, демократичність, гуманність; заперечення їх – відсталість, тоталітарність, нелюдяність [15].

Теорія прав людини виступає тим об'єднуючим фактором, що гуртує всіх людей під одним прапором миру, єдності й співпраці. А рівень розвитку правової культури визначається ступенем освоєння та усвідомлення правових цінностей як членами одного суспільства, так і людства загалом.

А. Н. Бабенко пов'язує виникнення правових цінностей з появою особистості як носія індивідуальних форм свідомості й діяльності, що вимагало регулювання відносин між нею та державою. Асиметричність правового простору, на думку А. Н. Бабенка, що виникає, породжує два типи цінностей, один з яких стверджує цінність держави, а інший – цінність особистості в правових відносинах [7, с. 3–4].

У свою чергу, у концепції християнського персоналізму М. Бердяєва цінність особистості визначається як вища стосовно цінності держави, оскільки особистість, на відміну від держави, належить вічності, несе в собі образ і подобу Бога та прямує до Царства Божого [13, с. 118].

На основі вихідних засад об'єктивістських напрямів сформована філософія природних прав людини, що задекларувала основні цінності суспільства (право на життя, свободу, результати власної праці). Ця концепція є виявом об'єктивізму. Вона проголошує природні права вічними, незмінними, незалежними від свідомості людини, волі законодавців. У сучасних умовах філософія природного права може стати ідеологією глобалізму, який є неоднозначним явищем [16].

Як зазначає О. Яремко, "...незважаючи на наявність у межах світового простору плюралізму правових систем, наявні вічні цінності, що є незаперечними в будь-якій державі" [17, с. 127]. Так, прикладом загального характеру правових цінностей є те, що в одній із перших статей проекту Конституції ЄС "Цінності союзу" визначено: "Союз ґрунтований на цінностях шани людської гідності, свободи, демократії, рівності, верховенства права і шанування прав людини, охоплюючи права меншин. Ці цінності є спільними цінностями всіх держав-членів у суспільстві, де панують плюралізм, недискримінація, толерантність, справедливість, солідарність і рівність між жінками і чоловіками. "Спільні

цінності” мають поділяти всі держави-члени. З цього випливає, що порушення “спільних цінностей” з боку будь-якої держави-члена може загрожувати засадам усього ЄС, а отже, ставити під сумнів членство держави-порушника в ЄС” [18, с. 110]. З позиції А. Деревеснікова невід’ємні права людини є одними з демократичних цінностей [19, с. 9]. На думку І. Мішиної, цінності тісно пов’язані з поняттям смислу, смислу моральності й права, смислу людського життя [20, с. 16].

Міжнародно-правовими актами, що заклали підвалини утвердження цінності людини в постмодерному суспільстві, є Європейська конвенція з прав людини від 4 листопада 1950 р., Європейська конвенція про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню від 26 листопада 1987 р., Європейська конвенція про видачу правопорушників від 13 грудня 1957 р. та ін. [21, с. 11–20].

Аксіологічний підхід до права пов’язаний з намаганням знайти вище виправдання праву, пов’язаний з вибором цілей у праві, коли цінність виступає як смисл, певний ідеал, остаточне обґрунтування для вибору. Цінності в праві виступають шкалою виміру самого права. Цінність дає змогу праву залишатися самим собою [20, с. 43–44].

Як слушно зазначає Н. Неновські, “...цінності – це речі, звернені до людини. У цьому розумінні цінність не є предметом, цінність – це предмет в його зв’язку з людиною, з точки зору його значимості для людини. Цінності виражають значення речей і їх якостей для людини” [2, с. 25].

Цінність прав людини визначається системою властивостей людини як біологічної та соціальної істоти. Права людини – складне, багатопластове явище, що має явний аксіологічний зміст. Не володіючи ціннісною складовою, концепція прав людини набуває дисбалансу в механізмі своєї реалізації, який полягає в тому, що або громадяни не сприймають свої права як цінності, або держава не вважає їх цінністю [7, 30–34]. Крім того, без ціннісного виміру концепція прав людини руйнується як така. Саме правові цінності становлять її суть, є тим стрижнем, який робить її засобом ствердження ідеї людини в нинішньому світі.

Людські цінності, те, що керує людськими прагненнями, що мотивує людину до дії, стають характеристикою рівня правосвідомості особистості. Нині, зважаючи на право свободи слова, свободи самовираження, людина максимально намагається заявити про свої цінності й отримати їх визнання на державному рівні. Ми маємо судову практику Європейського суду з прав людини, яка стверджує активний розвиток теорії прав людини, дослідження прав людини, їх реалізацію з допомогою застосування права на судовий захист.

Як зазначає А. Н. Бабенко, жодна правова система не може існувати без наявності основоположних цінностей права, що поділяє більшість громадян [7, с. 3], адже такі, проникаючи в розум і душу особистості, об’єднують людське суспільство, надають людям можливість співіснувати. Тому визначення цінності й значення окремої людської особистості є першим кроком у формуванні концепції прав людини. Права людини, як певна ідеальна категорія в сучасній юриспруденції,

що безпосередньо є відображенням цінностей людини, одночасно є основою права.

Таким чином, вплив цінностей у праві на розвиток теорії прав людини можна зіставити з їх впливом на саме право, яке є формою відображення та способом втілення людських цінностей. Аксиологія права, що формується в сучасній українській філософії права як її невід'ємна складова, є ефективним чинником розвитку теорії прав людини, оскільки має своїм предметом дослідження правових цінностей, утіленням і вираженням яких є права людини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Чефранов А. Б. Проблеми застосування теорії цінностей у правових дослідженнях / А. Б. Чефранов // Проблеми філософії права. – 2005. – Т. III. – № 1–2. – С. 325–337.
2. Неновски Н. Право и ценности / Неновски Н.; [пер. с болг.; вступ. ст. и пер. В. М. Сафронова]; под ред. В. Д. Зорькина. – М.: Прогресс, 1987. – 248 с.
3. Алексеев С. Общая теория права : [в 2 т. Т. 1.]. / Алексеев С. – М.: Юрид. лит., 1981. – 354 с.
4. Проблеми общей теории права и государства : [учеб. для вузов] / под общ. ред. В. С. Нерсисянца. – М.: Норма, 2004. – 832 с.
5. Філософія права : [навч. посіб.] / [О. О. Бандура, С. А. Бублик, М. Л. Заїнчковський та ін.]; за заг. ред. М. В. Костицького, Б. Ф. Чміля. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – 334 с.
6. Нерсисянц В. С. Право и культура: предмет и проблемы юридической аксиологии [Электронный ресурс] / В. С. Нерсисянц // Право и культура / под ред. Н. С. Соколовой. – М.: Ун-т "Дружбы народов", 2002. – Режим доступа : <http://www.centrlaw.ru/publikacii/page35/page37/index.html>.
7. Бабенко А. Н. Правовые ценности и освоение их личностью : автореф. дис. на соискание ученой степени доктора юрид. наук : спец. 12.00.01 "Теория и история права и государства; история правовых учений" / А. Н. Бабенко. – М., 2002. – 46 с.
8. Алексеев С. С. Право: азбука, теория, философия. Опыт комплексного исследования / Алексеев С. С. – М.: Норма-Инфа-М, 1998. – 618 с.
9. Мартышин О. В. Проблема ценностей в теории государства и права / О. В. Мартышин // Государство и право. – 2004. – № 10. – С. 5 – 14.
10. Нерсисянц В. С. Философия права Гегеля [Электронный ресурс] / Нерсисянц В. С. – М.: Юристъ, 1998. – 352 с. – Режим доступа : <http://nashaucheba.ru/v41012page=8>.
11. Бачинин В. А. Энциклопедия философии и социологии права / Бачинин В. А. – СПб., Юрид. центр Пресс, 2006. – 1094 с.
12. Пате́й-Братасюк М. Проблема прав людини в українській юснатуралістичній традиції / М. Пате́й-Братасюк // Конституція – основа державного і суспільного устрою України : матеріали III Міжвуз.

наук. читань (до 300-річчя Конституції Пилипа Орлика). – К.: ЮВЕТА, 2010. – С. 60–63.

13. Гудима Д. А. Права людини: антрополого-методологічні засади дослідження / Гудима Д. А. – Л. : Край, 2009. – 292 с.

14. Очерки по теории права / Виноградов П. Г. – М. : Скл. изд.: т-во А. А. Левенсон, 1915. – 155 с.

15. Афанасьев А. Н. Аксиологический подход к концепции прав человека [Электронный ресурс] / А. Н. Афанасьев // Ученные записки КГУ. – 2010. – № 3 (15). – Режим доступа : <http://scientific-notes.ru/pdf/015-036.pdf>.

16. Філософія : [навч. посіб.] / Причепій Є., Черній А., Чекаль Л. – К. : Вид. центр "Академія", 2008. – 592 с.

17. Яремко О. Контамінація раціонального та гуманістичного вимірів у генезі інституту покарання в контексті європейської правової традиції : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12 / Яремко Оксана Михайлівна. – 2009. – 221 с.

18. Петров Р. Європейські "спільні цінності" : імплікації для України / Р. Петров // Право України. – 2006. – № 10. – С. 110–112.

19. Деревесников А. Справедливость как принцип права: Историко-теоретический аспект : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 "Теория и история права и государства; история правовых учений" / А. Деревесников. – Кострома, 2005. – 18 с.

20. Мишина И. Нравственные ценности в праве [Электронный ресурс]: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Мишина Ирина Дмитриевна. – Екатеринбург, 1999. – 200 с. – Режим доступа : <http://diss.rsl.ru/diss/03/0342/030342002.pdf>.

21. Явич Л. Господство права (к концепции правового государства в СССР) / Л. Явич // Правоведение // 1990. – № 5. – С. 11–20.